

УДК [655.11"1801/1917"+069.1](476)

**ЛАЦІНА-ПОЛЬСКАЯ КНІГА НА БЕЛАРУСКІХ ЗЕМЛЯХ У ХІХ — ПАЧАТКУ ХХ ст.
(ПА МАТЭРЫЯЛАХ З ФОНДАЎ НАЦЫЯНАЛЬНАГА ПОЛАЦКАГА
ГІСТОРЫКА-КУЛЬТУРНАГА МУЗЕЯ-ЗАПАВЕДНІКА)**

*Філімонава Вольга Аляксандраўна,
вядучы навуковы супрацоўнік Музея беларускага кнігадрукавання — філіяла НПГКМЗ*

Аналізуецца палітыка ўладаў Расійскай імперыі ў дачыненні да лаціна-польскага друку на тэрыторыі паўночна-заходніх губерняў, разглядаюцца асноўныя асаблівасці бытавання лаціна-польскай кнігі на беларускіх землях у ХІХ — пачатку ХХ ст.; аналізуецца склад калекцыі лаціна-польскіх выданняў ХІХ — пачатку ХХ ст. у фондах Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка.

Ключавыя словы: гісторыя кнігавыдання, лаціна-польскі друк, кніжная культура, музейныя калекцыі.

Беларускія землі як пэўны лакальны рэгіён у пэўны гістарычны перыяд (ХІХ — пач. ХХ стст.) у межах Расійскай імперыі выступае цэлым кангламератам гістарычна сфарміраваных нацыянальных культур, адной з якіх з’яўлялася польская, дамінуючая ў 1-й пал. ХІХ ст. і паступова згасаючая да пачатку ХХ ст. Прадстаўнікі польскай культуры з’яўляліся спажывцамі адпаведных прадуктаў кніжнай культуры, якія ствараліся як мясцовымі друкарнямі, так і імпартаваліся з-за мяжы. Развіццё друку, кніжнага гандлю, кнігавыдавецкіх сувязей на беларускіх землях вызначалася палітыкай царскіх уладаў. Можна адзначыць некалькі знакавых падзей, якія паўплывалі на выданне і распаўсюджванне лаціна-польскіх кніг на Беларусі. У азначаны час тут працуюць кнігавыдавецтвы розных тыпаў уласнасці, аднак менавіта на пачатак ХІХ ст. прыходзіцца выбуховы рост колькасці друкарняў прыватнай формы ўласнасці. Указамі Кацярыны II ад 31 сакавіка 1801 г. і 9 лютага 1802 г. здымаецца забарона т.зв. «вольнага друку», што дзейнічала ў Расіі з 1783 г., і дазваляецца прыватнае кнігадрукаванне. Прыватныя кнігавыдавецтвы паўстаюць як у губернскіх цэнтрах, такіх як Вільня, Гродна, Мінск, Магілёў і г.д., так і некаторых павятовых, напрыклад, Копысь і Шклоў. Менавіта на рахунак прыватных выдавецтваў прыпадае асноўная частка выпуску кніжнай прадукцыі на Беларусі ў ХІХ — пач. ХХ стст. У фондах НПГКМЗ захоўваюцца выданні з прыватных друкарняў Юзафа Завадскага, Антонія Марціноўскага, Тэафіля Глюксберга, Маўрыцыя Оргельбрандта ў Вільні, мінскага выдавецтва Ёкеля Дворца, пецяярбургскага выдавецтва Баляслава Маўрыцыя Вольфа і інш.

Адным з буйнейшых прыватных выдавецтваў Вільні з’яўлялася друкарня Юзафа Завадскага. Завадскі заснаваў уласную друкарню ў Вільні ў 1804 г. У наступным 1805 г. ён быў прызначаны тыпографам Віленскага ўніверсітэта, заключыў кантракт на валоданне і выкарыстанне ўніверсітэцкай друкарні тэрмінам на 10 год (пасля кантракт быў працягнуты яшчэ на 10 год) і разгарнуў актыўную кнігавыдавецкую і кнігагандлёвую дзейнасць. Да 1810 г. яму ўдалося стварыць цэлую сетку кнігагандлёвых складоў па ўсёй Віленскай навучальнай акрузе, у т.л. у Брэсце, Гродна, Мінску, Нясвіжы, Віцебску, дзе акрамя продажу кніг прымаліся тэксты ад аўтараў на друк у Вільні. Пасля смерці Завадскага ў 1838 г. яго справу працягнулі сыны Юзаф, Адам і Фелікс, але выдавецкае прадпрыемства па-ранейшаму працягвала насіць імя заснавальніка. Выдавецкая фірма «Юзаф Завадскі» праіснавала да 1940 г., калі яна была нацыяналізавана савецкімі ўладамі. Тэматыка выданняў друкарні Ю. Завадскага была ўніверсальнай і ахоплівала ўсе сферы жыцця. Пераважнай мовай выданняў была польская [2, с. 71—75]. У фондах НПГКМЗ захоўваюцца 6 выданняў гэтай друкарні на польскай мове: «Zoologia krótko zebrana» («Кароткі курс заалогіі», 1806 г.) Станіслава Баніфацыя Юндзіла, зборнік літаратурна-мастацкіх апавяданняў Ігната Ходзькі «Dworki na Antokolu» («Дворыкі на Антаколі», 1850 г.) з серыі «Obrazy Litewskie» («Літоўскія замалёўкі», 1842—1863 гг.), творы па маральным багаслоўі (2-я пал. ХІХ ст.), кнігі для прыватнага набажэнства (к. ХІХ ст.).

На пачатку ХІХ ст. працягваюць сваю дзейнасць царкоўныя друкарні. Буйнейшай з іх была друкарня полацкіх езуітаў. Яна мела выдатную выдавецкую базу, была добра абсталяваная і ў перыяд з 1801 да 1820 г. з-пад яе варштатаў выйшла, па розных дадзеных, крыху больш за 400 назваў кніг [1, с. 16; 2, с. 63]. Больш за палову выданняў (каля 300) складалі кнігі на польскай мове, каля трэці — на лацінскай; астатняе —

на заходнееўрапейскіх мовах, нязначная колькасць — на рускай мове [2, с. 65]. Рэпертуар выдавецкай прадукцыі быў у значнай ступені падпарадкаваны мэтам навучальнага працэсу, а таксама прапаведніцкай дзейнасці ордэна; амаль палову яе складалі падручнікі па розных прадметах, слоўнікі, хрэстаматыі і метадычныя матэрыялы. У фондах НПГКМЗ захоўваюцца 3 выданні полацкіх езуітаў азначанага перыяду: адаптаваныя для навучання творы Гарацыя («*Quinti Horacii Flacci Carmina*», 1803 г.) з каментарыямі, прамовы студэнтаў полацкай езуіцкай акадэміі ў гонар Аляксандра I з нагоды гадавіны Венскага кангрэса («*Mowy Na Pochwałę Najjaśniejszego Imperatora i Samowładcy Wszzech Rossyi Alexandra I*», 1816 г.) і лаціна-польскі слоўнік («*Dictionary latino-polonicum*», 1817 г.). Пасля выгнання езуітаў ў 1820 г. абсталяванне іх друкарні некаторы час (да 1831 г.) эксплуатауюць піяры, якія таксама друкуюць кнігі пераважна на польскай і лацінскай мовах. У фондах НПГКМЗ 2-ма асобнікамі прадстаўлена выданне з друкарні полацкіх піяраў «*Missale Romanum*» («Імшал рымскі»), што пабачыла свет ў 1826 г.

Сярод іншых буйных царкоўных друкарняў, прадукцыя якіх хадзіла на тэрыторыі Беларусі, можна назваць друкарню Ордэна кармелітаў босых у Бярдзічаве (зараз — Жытомірская вобл. Украіны). Буйная друкарня з амаль стогадовай гісторыяй выдавала кнігі самай рознай тэматыкі на польскай, лацінскай, нямецкай, французскай і рускай мовах. У фондах запаведніка захоўваецца падручнік Станіслава Канарскага «Граматыка лацінская піярская» («*Grammatyka łacińska pijarska*»), выпушчаны ў 1824 г. у друкарні бярдзічаўскіх кармелітаў. У цэлым, усе каталіцкія царкоўныя друкарні ў заходніх губернях Расійскай імперыі спыняюць сваю дзейнасць да пачатку 40-х гг. XIX ст.

Другая палова XIX — пачатак XX ст. характарызуецца актыўным развіццём грамадскіх кнігавыдавецтваў. У фондах запаведніка прадстаўлены ў тым ліку прыклады выданняў замежных грамадскіх таварыстваў, напрыклад, «Час» — выдавецтва Францішка Ключыцкага і суполкі ў Кракаве (1 выданне), польскае выдавецкае таварыства ў Львове (1 выданне).

Наступная падзея, якая значна паўплывала на стан лаціна-польскага друку — паўстанне 1863—64 гг. і рэакцыя царскіх уладаў на яго. Па-першае, у 1864 г. забараняецца друк польскімі шрыфтамі на тэрыторыі заходніх губерняў. Па-другое, становіцца больш жорсткім заканадаўства аб цензуры: з 6 красавіка 1865 г. уводзяцца рэакцыйныя «Часовыя правілы аб цензуры», уводзіцца папярэдняя цензура, што прыводзіць да рэзкага спаду колькасці друкуемых выданняў у 1-е дзесяцігоддзе пасля паўстання. Для параўнання: па дадзеных Л. Доўнар, у Мінску ў перыяд з 1795 г. да 1864 г. з 234 найменняў выданняў 146 было выдадзена на польскай мове (62%), і яшчэ каля 40 выданняў на 2-х мовах, адной з якіх з’яўлялася польская; у перыяд з 1864 да 1905 г. на польскай мове ў Мінску было надрукавана толькі 18 выданняў з 1203 (1,5%) [3, сс. 40, 42—43]. Як бачым, часам некаторым польскамоўным выданням удавалася прабіцца праз цензуру, аднак яны, як правіла, выходзілі пры падтрымцы варшаўскіх выдаўцоў. Як, напрыклад, малітоўнік «*Chwała na wysokośći Bogu*» («Хвала на вышынях Богу», складальнік — А. Пласкавіцкі). Кніга выйшла ў 1888 г. і з’яўлялася сумесным выдавецкім праектам варшаўскіх выдаўцоў Г. Гебетнера і А. Вольфа і віленскай выдавецкай фірмы «Юзаф Завадскі». Попыт на польскамоўную кнігу на беларускіх землях у гэты час задавальняюць замежныя кнігавыдавецкія цэнтры, сярод якіх галоўнае месца займаюць Варшава, Кракаў, а з пачатку XX ст. — Львоў.

Адна з катэгорый кніг, што паступалі на беларускія землі з Заходняй Еўропы — каталіцкія літургічныя выданні для грамадскага набажэнства. Літургія ў касцёле адпраўлялася на лацінскай мове, таму і друкаваліся такія выданні выключна на лацінскай мове. Богаслужбовыя кнігі былі тыповымі, за іх зместам сачыла Святая кангрэгацыя абрадаў — адмысловая служба Рымскай курыі, якая займалася пытаннямі літургічнай практыкі лацінскага абраду рымска-каталіцкай царквы, яна ж выдавала дазвол на друк. У фондах НПГКМЗ імпартаваныя літургічныя выданні прадстаўленыя двума тыпамі: імшал і брэвіярыі. Імшал — богаслужбовая кніга, якая ўтрымлівае парадак служэння імшы з усімі неабходнымі для гэтага тэкстамі: апостальскімі і евангельскімі чытаннямі, песнапеннямі і малітвамі, — на ўсе дні літургічнага года і на розныя выпадкі царкоўнага жыцця, а таксама закранае некаторыя арганізацыйныя пытанні: звесткі пра літургічны год і яго часткі, рухомыя і нерухомыя святы, падрыхтоўка да імшы, агульныя звесткі пра рытуалы, якія выконваюцца падчас імшы, недахопы і складанасці, якія могуць узнікнуць падчас служэння імшы і г. д. У залежнасці ад таго, у якой мясцовасці друкаваўся імшал ці на які рынак збыту ён быў арыентаваны, у яго дадаваліся адмысловыя імшы ў гонар шануемых у гэтай мясцовасці святых. У фондах НПГКМЗ маюцца выданні рымскага імшала выдавецтва Ю. Дэсана ў Мехелене (Бельгія, 1858), П. Марыеці ў Турыне (Італія, 1887), Ф. Пустэта ў Рэгенсбургу (Германія, 1898). Гэтыя выдавецтвы мелі адмысловы дазвол на друк ад апостальскай сталіцы і спецыялізаваліся на выданні т. зв. «*editio typica*» (тыповых літургічных выданняў).

Брэвіярыі, у адрозненне ад імшала, утрымліваюць тэксты для адпраўлення афіцыума, або літургіі гадзін. Літургія гадзін — агульная назва набажэнстваў, якія здзяйсняліся на працягу дня; іх штодзённае выкананне было абавязковым для ўсяго каталіцкага кліру. У фондах НПГКМЗ захоўваецца «Breviarium Romanum» друкаваны ў 1889 г. у Турнэ (Бельгія) Таварыствам Св. Іаана Евангеліста.

Новы этап у кнігавыданні на беларускіх землях пачынаецца напрыканцы 1904 г.: уступаюць у дзеянне новыя «Часовыя правілы аб друку», здымаецца абмежаванне на выкарыстанне мясцовых моў і забарона лацінскага шрыфту ў мясцовым друку. Гэта робіць зноў магчымым легальнае польскамоўнае кнігавыданне, аднак, відавочна, запыт на польскамоўную кнігу значна знізіўся, што тлумачыцца, па-першае, адносна паспяховай русіфікатарскай палітыкай папярэдняга перыяду, па-другое, узрастаючым запытам на беларускамоўную кнігу. Звярнуўшыся зноў да статыстыкі, прыведзенай Л. Доўнар адносна кнігадрукавання ў Мінску, убачым, што ў перыяд з 1904 г. да 1917 г. тут было надрукавана 1666 назваў кніг, з іх толькі 54 на польскай мове (3,2%) [3, с. 45]. У фондах запаведніка захоўваюцца выданні названага перыяду з друкарняў Варшавы, Кракава, Львова, Чэнстаховы.

Такім чынам, НПГКМЗ валодае даволі прадстаўнічай калекцыяй лаціна-польскіх выданняў XIX — пачатку XX стст., якая адлюстроўвае асноўныя тэндэнцыі кнігавыдання, асаблівасці кнігавыдавецкіх сувязяў, кніжнага гандлю, бытавання лаціна-польскай кнігі на беларускіх землях. Калекцыя налічвае 43 музейныя прадметы, з якіх 12 кніг на лаціне, 29 — на польскай і мове і 2 выданні двухмоўныя. Храналагічныя межы калекцыі: 1803—1913 гг. Традыцыі кнігавыдання прадстаўлены беларускімі, польскімі, заходнееўрапейскімі друкарнямі: Варшава (11), Вільня (10), Полацк (3), Чэнстахова (2), адзінкавымі выданнямі з Мінска, Уроцлава, Кракава, Лейпцыга, Парыжа, Рыма, Турына, Рэгенсбурга і інш, а таксама шэрагам сумесных выдавецкіх праектаў. Пераважная большасць выданняў выйшла з прыватных выдавецкіх прадпрыемстваў. Відавочна змяняецца тэматычны склад калекцыі у параўнанні з папярэдняй эпохай. Калі ў калекцыі лаціна-польскіх выданняў XVI—XVIII стст. пераважная большасць выданняў — рэлігійныя кнігі, то ў XIX — пач. XX стст. рэлігійная кніга па-ранейшаму складае большасць (27 выд. з 43), аднак узрастае ўдзельная вага свецкай літаратуры: навуковых прац, гісторыка-краязнаўчых, літаратурна-мастацкіх твораў; з'яўляюцца новыя віды выданняў, такія як дзіцячыя кнігі, факсімільныя выданні. Падчас распрацоўкі навуковай тэмы былі зробленыя навуковыя апісанні прадметаў калекцыі, у выпадках, дзе гэта патрабавалася, праведзена частковая, а часам і поўная атрыбуцыя. Напрыклад, кніга пад нумарам КП14-9615 па дакументах праходзіла як «ZOOLOGIA» Вільна (?), 1806—1807 гг. [5]. Па зместу было вызначана, што гэта твор прафесара батанікі і заалогіі, загадчыка кафедры прыродазнаўчых навук Віленскага ўніверсітэта Станіслава Баніфацыя Юндзіла «Zoologia krotko zebrana» («Кароткі курс заалогіі»). Згодна з бібліяграфіяй К. Эстрэйхера, твор гэты складаўся з 3-х тамоў: у фондах НПГКМЗ захоўваецца том I, прысвечаны млекакормячым жывёлам. Таксама Эстрэйхер прыводзіць звесткі аб трох выданнях твора: ён друкаваўся ў Вільні, у друкарні Юзафа Завадскага ў 1807, 1825 і 1827 гг. [4, с. 306]. Пасля параўнання нашага асобнік з асобнікамі, якія захоўваюцца ў Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі, мы пераканаліся, што маем выданне 1807 г. У выніку яно заняло месца ў экспазіцыі Музея беларускага кнігадрукавання, бо выдатна ілюструе пераемнасць кнігавыдавецкіх традыцый ад друкарні Віленскай езуіцкай акадэміі да друкарні Віленскага ўніверсітэта.

Усе складзеныя навуковыя апісанні будуць зведзены ў каталог лаціна-польскіх выданняў XIX — пач. XX стст.

СПІС ВЫКАРЫСТАННЫХ КРЫНІЦ

1. Баўтовіч, М. Кнігадрук у Полацку (1774—1829) / М. Баўтовіч. — Полацк : Выдавецкая ініцыятыва «Полацкае лядо», 2018. — 204 с.
2. Гісторыя беларускай кнігі : у 2-х т. Т. 2. Кніжнасць новай Беларусі (XIX—XXI стст.) / М. В. Нікалаеў [і інш.] ; навук. рэд. : В. В. Антонаў, М. В. Нікалаеў. — Мінск : Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2011. — 436 с.
3. Доўнар, Л. Кніжная справа ў Мінску (канец XVIII — пачатак XX стагоддзя) : манагр. / Л. Доўнар ; М-ва культуры Рэсп. Беларусь, Беларус. дзярж. ун-т культуры і мастацтваў. — Мінск : БДУКМ, 2015. — 696 с.

4. Estreicher, K. Bibliografia Polska XIX stólecia / K. Estreicher. — Kraków : czcionkami drukarni Uniwersytetu Jagellońskiego, 1874. — Т. II. — 634 s. — [Electronic resource]. — Mode of access : https://www.estreicher.uj.edu.pl/skany/?dir=dane_xix_index|2 — Date of access : 18.04.2019.
5. Jundziłł, S. B. Zoologia krotko zebrana / przez X. B. S. Jundziłła. — Wilno : drukiem Józefa Zawadzkiego, 1807. — Część pierwsza: zwierzęta ssące. — 546 s. НПКМЗ КП14-9615.

**ЛАТИНО-ПОЛЬСКАЯ КНИГА НА БЕЛОРУССКИХ ЗЕМЛЯХ В XIX — НАЧАЛЕ XX в.
(ПО МАТЕРИАЛАМ ИЗ ФОНДОВ НАЦИОНАЛЬНОГО ПОЛОЦКОГО
ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО МУЗЕЯ-ЗАПОВЕДНИКА)**

*Филимонова Ольга Александровна,
ведущий научный сотрудник Музея белорусского книгопечатания — филиала НПИКМЗ*

Анализируется политика властей Российской империи по отношению к латино-польскому книгопечатанию на территории северо-западных губерний, рассматриваются основные особенности бытования латино-польской книги на белорусских землях в XIX — начале XX в.; анализируется состав коллекции латино-польских изданий XIX — начале XX в. в фондах Национального Полоцкого историко-культурного музея-заповедника (НПИКМЗ).

Ключевые слова: *история книгопечатания, латино-польская печать, книжная культура, музейные коллекции.*